

Az Ars Medica szerző- és forráskutatása

A közelmúltbeli irodalom- és művészettörténeti kutatások egyik jelentős eredménye az erdélyi reneszánsz fogalmának kiszélesítése-elmélyítése. Az újabb elemzések fényénél a reneszánsz és a reformáció el-
lentmondásaiban is egységes, csúcspontját a XVI. század második felében elérő folyamat; s ez a felismerés a tudománytörténet szempontjából is megszívlelendő, hiszen a kor szellemi megmozdulásai erősítik az általános európai és a helyi fejlődés kapcsolatait, megteremtik a nemzeti nyelvű irodalom és részben a tudomány alapjait. A XVI. században fogan-
t természettudományos és orvosi művek szervesen hozzátartoznak az erdélyi reneszánsz szellemi arculatához.

A XVI. század orvostudományát a skolasztikával szakító, a gyakorlati élet szükségleteit gyümölcsözőtető *kísérleti irányzat* térhódításának koraként szokás jellemezni — s joggal, hiszen ez Vesalius, Fracastoro, Paracelsus és mások kora. A valóságos kép azonban összetettebb. A kísérletes tudomány úttörői mellett ugyanolyan mértékben a *filologizáló orvosok* kora is ez, akik mindenekelőtt az antik orvostudomány forrásait kutatják, az arab fordítók torzításait igyekeznek kiküszöbölni. Így viszont az egészséges és beteg ember vizsgálatát az ókori szövegek javítása és kommentálása helyettesíti, s ez messze vezet a kísérleti tudománytól. Talán túl szigorú, de lényegében igaz H. Siegerist megállapítása, mely szerint a filologizáló humanizmus mintegy évszázadnyival hátráltatta a kísérleti szellem kibontakozását az orvosi szakmában.

Az orvostudomány tehát elindul új, kísérleti útján, de még jelentős kitérőket tesz. Társadalmi szerepe egyre inkább kidomborodik, úgyhogy Oprea diakónus 1570 körül általános véleménynek ad hangot, amikor kijelenti: „A tudás hatalom“. Erdélyben ugyanakkor, a hűbéri viszonyok közepette, a természettudomány nem kap olyan erőteljes serkentést a társadalom részéről, mint Nyugat-Európában. De minden időszak természettudománya, ha nem is „vivőeres“, legalább „hajszalcsöves“ keringés útján kapcsolatban áll az őt létrehozó társadalom szükségleteivel. Külföldi egyetemeken járt orvosaink itthon — népszerűsítő írásaik révén, tanári minőségükben — közvetítői és a sajátos körülményekhez alkalmazói a kor ismereteinek. Hogy nem tehetségekből van hiány, hanem kedvező társadalmi feltételekben, bizonyítja a külföldre szakadt erdélyi orvosok példája.

A Morvaországban letelepedett Kolozsvári Jordán Tamás (1539—1586) a legjelesebb európai járványtani kutatók egyike lesz. Johann Salzman (Salius) szebeni, majd bécsi császári orvos 1510-ben teszi közzé művét a Szebenben első ízben általa alkalmazott szárazföldi vesztégzár kitűnő eredményeiről. Eljárását Európa-szerte alkalmazzák. A nagybányai származású, Angliába került Bánffyhungyadi János (1576—1642) Sir Kenelm Digby neves angol kémikus mellett tevékenykedik; valószínűleg ő az a XVI. századi erdélyi vegyész, akiről Sarton — nevének említése nélkül — azt írja, hogy jelentősen hozzájárult a kísérleti szellem meghonosításához a kémiában.

Jakó Zsigmond kutatásaiból ismeretes, hogy a XVI. században Erdélyben nyomtatott művek mintegy kétharmada anyanyelvű (német, magyar, román), s csak kisebb része latin. A latin nyelvű természettudományos és orvosi írások igényesebbek, szűk értelmiségi réteghez szólnak, az anyanyelvűek viszont népszerűsítő jellegűek, s mindenekelőtt a városok és mezővárosok lakosságából rohamosan gyarapodó, iskolázott réteghez fordulnak. Az orvosi kérdések, a kor humanista és enciklopédikus érdeklődésének megfelelően, más tárgyú írásokban is megjelennek.

Melius Juhász Péter *Herbariumát* 1578-ban adják ki Kolozsváron, Heltai nyomdájában. Az első magyar fűvészkönyv a helyi viszonyokhoz alkalmazott. Melius mintegy hatszázhusz magyar növénynevet közöl, a fák és fűvek gyógyászati javallatait írja le, állatgyógyászati tanácsokat ad, s ezenkívül a sajt, a tinta készítésének, a hús konzerválásának, a bor kezelésének receptjeit is közli.

A latin nyelvű művek közül említésre méltó Laskói Csókás (Monedulatus) Péter, a későbbi vásárhelyi tanár 1585-ben Wittenbergben kiadott *De homine* című műve, melyben Pico della Mirandola szellemében magasztalja az emberi test szépségét; felépítését a makrokozmosznál csodálatosabbnak tekintti. Anatómiai fejtegetései az esztétikainak alárendeltek ugyan, hazai irodalmunkban mégis ez az első anatómiai tárgyú mű.

Johann Salzman említett műve a pestisről kétségtelenül az első szakszerű orvosi munka. Kérdés, hogy az Erdélyben rövid ideig élt stájerországi szerzőt a hazai orvosi irodalom szerzői közé sorolhatjuk-e. Honi nyomdából első ízben Szebenben, 1530-ban került ki orvosi mű: Sebastian Pauschner német nyelvű könyvecskéje, melyből azonban egyetlen példány sem maradt fenn; csak egy későbbi, kéziratos másolata ismert. Az *Eine kleine Unter-richtung* a pestis tüneteit, megelőzését és kezelését fejtegeti a kor ismereteinek színvonalán. Kyr Paulus, Brassó város hivatalos orvosa 1551-ben ugyanott kiadott *Sanitatis studium* című műve a kor orvosi irodalmában oly gyakori dietetikai szabályokat követve, Galenosz szellemében fogalmazza meg az egészséges élet törvényeit.

A modern orvostudomány eset-megbeszéléseihez (causistica) hasonló Marcellus Squartialupi Kolozsvárt, 1584-ben, valamint a svájci származású Giovanni Muraltus ugyancsak Kolozsvárt, 1589-ben megjelent latin orvosi vitairata. Mindketten Báthory István fejedelem betegségének tüneteit írják le, halálának okát boncolgatják.

Az első magyar nyelvű orvosi vények a XV. század végéről származnak. A XVI. századból, kivéve a csak hírből ismert és valószínűleg szintén kéziratossá Balsaráti Vítus szerkesztette *Magyar Chirurgiát*, az egyetlen átfogó orvosi írás az *Ars Medica*.

Az utóbbi évek kutatásai több, a XVI. század végén, illetve a következő század elején keletkezett magyar nyelvű, töredékes orvosi kéziratról számolnak be. Schultheisz Emil közleményéből ismerjük a XVII. század elejére datált *Testi orvosságok könyve* című munkát, e mintegy 80 lapos, 329 receptet tartalmazó kéziratot, és Vértés András

ismertetéséből tudunk egy, valószínűleg erdélyi eredetű, a XVI. század végén keletkezett vénygyűjteményről. Petényi Borbély Márton 15 receptes kézírata viszont már a XVII. század közepén íródott, az első nyomtatott orvosi könyv, Pápai Páriz Ferenc *Pax corporisa* pedig csak a XVII. század végén jelenik meg.

Az Ars Medica

A fenti tények mérlegelése késztet arra, hogy a Lencsés György szerkesztette *Ars Medicát* előfutár nélküli, méreteiben páratlanul mérész vállalkozásnak tekintsük. A csaknem ezer ívrét lapra terjedő, hat könyvből álló mű az anyanyelvű tudományosság kibontakozása idejének sajátos erdélyi alkotása. Ez az első rendszeres, az emberi test egészére kiterjedő, átfogó ismereteket közvetítő magyar nyelvű orvosi munka.

Az értékes kéziratra először Gulyás Károly, a marosvásárhelyi Teleki Téka akkori őre hívta fel a tudományos közvélemény figyelmét 1913-ban. A mű akkor már mintegy másfél évszázada lappangott a Teleki család könyvtárában. 1940-ben Varjas Béla ismertette, majd 1943-ban bevezető tanulmánnyal ellátva, filológiai pontossággal, betűhűen kinyomtatta a címlap és előljáró beszéd nélküli, mintegy 25 lappal csokkult kéziratot. Tőle származik a *XVI. századi magyar orvosi könyv* elnevezés is.

Varjas nem tudott arról, hogy a könyvnek a Teleki Tékában egy XVIII. századi erdőszentgyörgyi másolata is létezik, melynek címlapján a kézirat eredeti elnevezése, az *Ars Medica* cím, illetve a szerző neve, Lencsés György olvasható. Erről a másolatról először 1944-ben Alföldy Rezső írt, majd 1956-ban tőle függetlenül Kónya Imre számolt be róla. Végül Farczady Elek és Szabó T. Attila 1961-ben igényes tanulmányban elemezték mind az eredeti kéziratot, mind az erdőszentgyörgyi másolatot, s határozottan Lencsés György szerzősége mellett foglaltak állást, szemben Varjassal, aki csak a mű másolójának tekinti Lencsést.

Az említett tanulmány szerzői egybevetették Lencsés 1577. március 28-án kelt, a beszteceri bíróhoz intézett saját kezű misszilis írását az *Ars Medica* eredeti kéziratával, s arra a következtetésre jutottak, hogy mindkettő egy kéztől származik. A mű keletkezési idejét Farczady és Szabó az 1577 körüli évekre teszi, Varjas pedig a század utolsó negyedére. Trócsányi Zsolttal és Lázár Szini Karolával írt dolgozatunkban közöltük Lencsés 1583. szeptember 23-án kelt saját kezű nyugtáját. Erről megállapítottuk, hogy írásának jellege egyező a beszteceri bírónak szóló levélen, valamint az *Ars Medica* tisztázati példányán szereplővel.

Jóllehet az utóbbi időben az *Ars Medicára* több tudománytörténeti munka hivatkozik, csupán egy figyelemre méltó adalék bukkant fel: Kovács Ferenc budapesti professzor bizonyította több dolgozatában, hogy Lencsés kéziratának a tüdő és a mellkas megbetegedéseivel foglalkozó fejezeteit J. Fernel neogalenista francia orvos *Universa medicina* (1554) című művéből vette.

A marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyszerészeti Intézet orvostörténeti tanszéke keretében végzett kutatásaink több irányúak voltak. Trócsányi Zsolttal és Lázár Sz. Karolával előbb új adatokat kutattunk fel Lencsés életútjáról. Igyekeztünk megállapítani az *Ars Medica* forrásait, s a benne foglalt informatív anyag értékét, viszonyát a kortársi tuda-

mányossághoz végzős hallgatóink államvizsga-dolgozatai segítségével mértük fel.

Első nyomtatott közleményeinkre felfigyelt Fóris Zoltán szatmári orvos. Ő találta meg és azonosította az *Ars Medica* újabb, eddig ismeretlen, címlap nélküli másolati példányát. A kézirat papírja, a másoló írása egyaránt XVII. századi. Az első kötet az idők folyamán elveszett huszonkét oldalát egy XVIII. századi kéz újramásolta. Fóris Zoltán megállapította, hogy a XVII. századi másolat eredetileg az erdőszádai Degenfeld kastély könyvtárának állományához tartozott. A családot rokoni kapcsolatok fűzték mind Teleki Sámuelhez, mind az erdőszentgyörgyi Rhédey familiához (említettük, hogy a XVI. századi tisztázati példányt, valamint a XVIII. századi másolatit épp e családok könyvtárai őrizték. Nem érezzük magunkat illetékeseknek véleményt nyilvánítani az újabb másolatról, kétségtelen azonban, hogy az erdőszentgyörgyi másolat és a XVII. századi példány között szoros az összefüggés. Lehetséges, hogy az erdőszentgyörgyi másoló éppen a most talált kézirat alapján dolgozott, vagy mindkét másolat egy negyedik, eddig ismeretlen példány nyomán készült. E feltevésünket arra alapozzuk, hogy mind a XVII. századi, mind az erdőszentgyörgyi példány első kötetének végén olvasható a *26 mai 1610 Váradini* beírás (ez a Varjas kiadta kéziratból hiányzik), és mind a XVII., mind pedig a XVIII. századi másolati példány VI. kötete jelentős mennyiségű azonos többletszöveget tartalmaz a tisztázati példányhoz képest.

Ars Medica-kutatásainkban kezdettől fogva váratlan akadályba ütköztünk. Sem a szerzőről, sem a műről egyetlen régebbi vagy újabb keletű tudomány-, illetve művelődéstörténeti munka sem emlékezik meg. Egyenesen érthetetlen például, hogy Bod Péter, illetve Weszprémi István, művelődési múltunk és orvostörténelmünk gondos kutatói erről a XVI. században keletkezett, igényes műről nem tudnak. Az évek során erdélyi, valamint budapesti levéltárak anyagában több újabb adalékot találtunk Lencsés életrajzához, melyeket Lázár Sz. Karolával és Trócsányi Zsolttal tettünk közzé. Itt csak közös kutatásaink lényegét foglalom össze.

Lencsés György születési helye, gyermekévei, tanulmányai ismeretlenek. Ilyen nevű hallgató egyetlen általunk hozzáférhető európai egyetem anyakönyvében sem szerepel. Nemesi volta kétségtelen (bár oklevelét nem találtuk meg), a hivatalos okiratokban ui. „nemzetesnek“, „tekintetesnek“ nevezik, ez a cím pedig csak nemesnek járt ki. A *Várad*i előnevet viselte. A besztercei bíróhoz szóló leveléből kiderül, hogy 1577-ben Bocskay Erzsébetnek, Báthory Kristóf fejedelem feleségének „fő hoppmestere“. E hivatalában megmarad Bocskay Erzsébet haláláig, majd férjét szolgálja ugyanebben a minőségben, amint az 1581. március 25-én kelt beiktató levél tanúsítja. Báthory Zsigmond kiskorúsága és uralkodása idején Lencsés továbbra is az udvar szolgálatában marad.

Ami élete további részleteit illeti, Veress Endre adatai alapján már Varjas Béla jelezte, hogy 1583 májusában Lencsés György „fő konyhamester“ (főudvarmester) részt vesz abban a nemesi kíséretben, mely Báthory Grizeldiszt, Kristóf lányát Krakkóba kíséri Zamojszki János lengyel kancellárral való esküvőjére. Egy 1587-ben kelt atestatum a fejedelmi kincstár számvevőjeként (*exactori rationum principis*), egy másik, 1591-ben kiadott adománylevelével fejedelmi számvevőként (*praefectus rationum nostrarum*) emle-

geti. 1589—93 között több, a szászok adóiról szóló nyugtát a fejedelem után elsőként Lencsés György ellenjegyezte. Az ország és Báthory család szolgálatában szerzett érdemeire való tekintettel 1581-ben megkapja a gyulafehérvári hegyen a Salgó nevű birtokot, két évvel később pedig megígérik, hogy 16—20 jobbágyot adományoznak neki. Újabb év múlva a Bihar megyei kabláspataki, majd 1591-ben az udvarhelyszéki karácsonyfalvi birtok tulajdonosa lesz.

Valószínűleg ő az a „Dominus Lenczius“, aki 1581 májusában Marcellus Squartialupi orvossal Rómában tartózkodik. Az olasz orvos egy, a mondott év májusában kelt levelében arról számol be, hogy „Dominus Lenczius“-nak hólyagbántalmái miatt éjszakai elviselhetetlenek, nappalai azonban tűrhetőek, nem ágyban fekvő beteg.

1577 előtti lakhelyét nem ismerjük, viszont az 1581-ben kiadott és idézett atestatium arról tudósít, hogy akkor már hosszabb ideje állt Báthory Kristófné szolgálatában. Ezért tételezhetjük fel, hogy 1576 előtt Váradon lakott a későbbi fejedelemmel együtt. Várad mellett — mint említettük — birtokai voltak, s nemesi előneve is a Körös-parti várost idézi. Szabó T. Attila szóbeli közlése szerint a birtokában lévő adatok azt tanúsítják, hogy Lencsés gyakran utazott Gyulafehérvár és Nagyvárad között. Halála idejét Szamosközi István jegyezte fel az udvar eseményeit megörökítő töredékes írásában. Eszerint Lencsés 1593. május 6-án halt meg. Az adat hitelessége mellett szól, hogy ettől kezdve neve az okiratokban csak utódai és nemesi háza kapcsán fordul elő.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy Lencsés közel tizenhat évet töltött fejedelmi szolgálatban mint magas rangú hivatalnok; vagyonilag, rangban és tekintélyben az előkelőbb megyei nemességgel állott egy sorban.

A szerzőség kérdése

A fenti adatok ismeretében kétség támadhat bennünk: ez a magas rangú udvari hivatalnok lenne az *Ars Medica* szerzője?

Varjas, mint említettük, az erdőszentgyörgyi másolat címlapját nem ismerte, s a XVI. századi kézirat egy bejegyzése alapján („*Ez orvosságot én, Lencsés György megpróbáltam és igaznak találtatott*“), Lencsést csak a mű másolójának tekintette. Az újabb adatok tükrében e feltevés tarthatatlan. Lencsésnek épp udvari tisztségével-rangjával összeegyeztethetetlen a másolói minőség. Egyre több érv sorakozik fel viszont szerzősége mellett. A legfontosabb az erdőszentgyörgyi másolat címlapján olvasható, félreérthetetlen állítás, amely (mai átírásban) így szól: „*ARS MEDICA, azaz olyan könyv, melyben mindenféle nyavalyák ellen, melyek szoktak történni az emberi testben, sok hasznos és gyakorta megpróbált orvosságok találtak, melyet először összeszedetettt tudós embereknek observatiójokból Lencsés György Váradon, 1610 esztendő 26 mayi.*“ (Ezt követi az a bejegyzés, hogy erről 1757 januárjában Erdőszentgyörgyön Z.J.S. újabb másolatot készített.)

Farczady és Szabó a tisztázati példány és Lencsés kéziratának azonosságát megállapítva, arra a következtetésre jutnak, hogy az *Ars Medica* kéziratának 1570—1610 között több változata keletkezhetett. A Varjas-féle kézirat valószínűleg Lencsés orvosi könyvének első, eredeti tisztázati példánya, az 1610-es pedig szintén az ő kiegészítései, kihagyásai figyelembe vételével készült „szerkesztmény“. Levéltári adataink,

valamint a most talált erdősziadi másolat — bizonyos módosításokkal — megerősítik e feltevést. Kétségtelen, hogy az *Ars Medica* több változatban és másolatban létezhetett, de az 1593 utániak nem származhattak Lencséstől — hiszen ismerjük halála időpontját. Megválaszolatlan azonban a kérdés: mit jelent akkor az erdősziadi másolat címlapján, Lencsés nevének említése után, az „1610 esztendő 26 mayi“ beírás?

Meggyőződésünk szerint az év, hó és nap pontos megjelölése az újabb másolat megkezdését vagy bevezetését jelzi. Erre utal az a már említett tény is, hogy ugyanez a dátum szerepel a XVIII. századi, valamint az újonnan talált XVII. századi másolat első könyvének végén (hiányzik viszont a Varjas kiadta kéziratban). Az erdősziadi másolat címlapján a dátum külön sorban szerepel, mint egy nyomtatott könyvben a kiadás éve. Valószínű tehát, hogy az 1610-es másoló nem kívánta megnevezni magát, csak a szerző Lencsés György nevét közli és a másolás időpontját. A XVIII. századi erdősziadi másoló is csak nevének kezdőbetűit írja fel a címlapra.

Tényként kell tehát elfogadnunk, hogy az *Ars Medica* Lencsés György alkotása. Jóllehet nevét nem sikerült megtalálnunk a XVI. század első kétharmadában külföldön járt ifjak névjegyzékében, ugyanott több *Georgius Transilvanus* szerepel, s elképzelhető, hogy ezek egyike Lencsés. Ismeretes az is, hogy a XVI. századi egyetemi matrikulákban nem minden hallgató neve jelenik meg (például a Páduát járt Báthory Istváné, a későbbi fejedelemé sem).

Függetlenül attól, hogy sikerül-e nekünk vagy más, nyomunkba lépő kutatóknak megtalálni Lencsés nevét a külföldi matrikulákban, meggyőződésünk, hogy már eleve kizárhatjuk azt a feltevést, miszerint az *Ars Medica* szerzője csupán honi iskolát végzett. Erdélyben a XVI. század második felében túlnyomóan Itáliában tanult, nyelvismerettel rendelkező emberek tevékenykedtek az államapparátusban, s ne feledjük: az *Ars Medica* anyagának zömét latinból fordították, szójegyzetei között gyakran olvashatók görög szavak magyar megfelelői. A XVI. századi orvosi kézirat szerzője tehát csak szakképzett, egyetemet végzett orvos vagy klasszikus műveltségű értelmiségi lehet.

Lencsésnek azonban nem kellett szükségszerűen orvosnak lennie, hiszen a tudománytörténet számos, nem orvos írta orvostudományi műről tud. (Kortársáról, Paracelsusról is nem egy orvostörténész állítja, hogy sosem járt egyetemre, csak orvos apjától tanult.) De különben is a XVI. század orvostudománya, említett filológiai beállítottságánál fogva, aránylag könnyen megközelíthető volt egy képzett humanista számára, ha nem volt is az illető orvos. Így hát Lencsés esetleges nem orvos volta nem zárja ki szerzősége lehetőségét, mint ahogy esetleges orvos volta sincsen ellentmondásban magas udvari tisztségével, hiszen több orvos kortársa (Gyulai Pál, Hunyadi Ferenc stb.) látott el diplomáciai és udvari tiszteket a Báthoryak szolgálatában, Johann Muraltus pedig előbb az erdélyi arany- és ezüsbányák bérlője, majd Mihai Viteazul diplomatája volt.

Más kérdés, hogy mi serkentette Lencsést egy ilyen igényes mű szerkesztésére, s hogy milyen forrásokból merített.

A járványoktól tizedelt, orvosokban szűkölködő XVI. századi Erdélynek égető szüksége volt orvosi népszerűsítő írásokra. (Ne feledjük, hogy csak e század folyamán tizenhárom pestisjárvány dült; ugyanakkor

a vérbaj is fellépett, s annyira terjedt, hogy a század közepén már Brassó, Szeben, Kolozsvár várfalain kívül külön szükségkórházakba — ún. „francia házakba“ — zárták a nemibetegeket; a vérhas, 1566 után pedig a kiütéses tífusz minden évben szedte áldozatait.) Orvosok állandó jelleggel csak a fejedelmi udvarnál tevékenykedtek. Szolgálatukat a fejedelmi családon kívül legfennebb a főnemesség vehette igénybe. A gazdagabb erdélyi városok, például Brassó és Szeben, a XVI. században már hivatalos orvost alkalmaztak, de Kolozsvárt a jezsuiták 1581-ben még arról panaszkodnak, hogy sem a városban, sem a környéken nincs egyetlen orvos, sőt patika sem. Nemesek és polgárok egyaránt „bevált szereket“ kölcsönöznek egymásnak, vényeket másolnak le. A jómódúak legfennebb a borbély-chirurgus segítségére számíthatnak, a nép pedig nemcsak ebben a korban, de még száz év múltán is magárahagyott, s csak a saját népgyógyászati eljárásait alkalmazza.

Lencsés tehát az orvost nélkülözőknek, elsősorban a városi és falusi *írastudó rétegnek* sajnálhatta művét. Mint maga vallja: *„En ezeket nem a bölcs embereknek, kik nálamnál sokkal többet tudnak, de a szegény tudatlanoknak azért szedegettem sok munkámmal és fáradsággal össze, hogy vehessenek ők valami hasznot belőle.“* (Az *Ars Medica* első könyvének bevezetője; mai átírás.)

Lencsés „szegény tudatlanainak“ kétségtelenül írástudóknak kellett lenniük, hogy könyve üzenete eljuthasson hozzájuk. E kor fogékony az orvosi és testápolási kérdésekre. A XVI. század második feléből több adat bizonyítja, hogy a reneszánsz eszmék hatására Erdély városaiban közfürdők alakulnak, s a módosabb polgári portáknál „feredőházakat“ találunk. A szász universitas 1562-ben kiadta első sebészceh-szabályzatot követően a század második felében Brassóban, Kolozsvárt, Medgyesén, Segesvárt, Marosvásárhelyt hasonló szabályzattal működő borbélycéhek alakulnak — s az *Ars Medica* szerzője többek közt nekik, a latin nyelvet nem ismerő borbély-chirurgusoknak is hasznos útmutatásokat nyújthattott munkájával. A mű tehát a kialakuló új értelmiségi réteghez szól (hozzájuk fordul a kor „ponyvairodalma“ is a kalendáriumok képében), s ezért tekintjük sajátosan erdélyi késő-reneszánsz alkotásnak, válasznak a kor felvetette egészségügyi kérdésekre. A magyar nyelvű orvosi kézirat ugyanazon felismerésből táplálkozik, mint a kor anyanyelvű szépirodalma; szerzőjének ugyanaz a hite, mint Balassinak: *„Hogy megismerjék mindenek, hogy magyar nyelven is meg lehetne az, ami egyéb nyelven is meg lehetne“* — azaz magyar nyelven is lehet orvosi művet írni.

Gyulafehérvár, ahol Lencsés legalább tizenhat évig tevékenykedett, az idő tájt az erdélyi városok közül a legkedvezőbb körülményeket biztosította egy ilyen orvosi mű fogantatásához. A Báthoryak sok tehetséges ifjút küldtek ki ösztöndíjjal olasz egyetemekre, akik közül többen orvosi diplomával tértek vissza. A XVI. század második felében Erdély és az olasz művelődés kapcsolatai különösen erőteljesek. Az udvarnál tevékenykedő hazai orvosok mellett külföldi orvosokat is találunk, akik többnyire szintén olasz egyetemeken végeztek, és orvosi munkákon kívül egyéb természettudományos kérdésekkel is foglalkoznak (Squartialupi, Muraltus, Blandrata, Mesentius stb.). Gyulafehérvárt ekkor még gyakran megfordulnak a külföldi könyvkereskedők, tarsolyukban a kor

orvosi újdonságaival. Az erdélyi orvosok kapcsolata Itáliával az egyetemi évek befejeztével nem szakad meg; Kovacsóczy Farkas kancellár — képzettsége szerint orvos — például levelezést folytat s orvosi könyveket cserél Mercurialisszal, volt professzorával. Lencsés viszont évekig élt Kovacsóczy mellett, tehát ismeretei nagy részét átvehette.

A szintén orvos Hunyadi Ferenc egyik receptjét maga Lencsés közli művében. Lehet, hogy személyesen ismerte, talán tanácsokat is kapott tőle. Emlegeti bizonyos Józsa doktor receptjét is — ilyen orvost azonban e korból nem tart számon orvostörténelmünk. Valószínű, hogy Bódog Józsáról, az irodalomtörténetből ismert Józsa deákról van szó, az újabb kutatások ugyanis feltárták, hogy könyvtárában számos orvosi könyv volt, s Bódog maga is gyógyítgató. E könyvtárt János Zsigmond elkoboztatta, s az Gyulafehérvárt maradt; ebben Lencsés megtalálhatta Fuchs Leonhard műveit, valamint egy *Humillarum doctororum* (A szegények orvostudománya) című népszerűsítő írást. Lehet, hogy épp ennek a hatására szánta el magát egy hasonló mű megírására.

Brutus János Mihály, a Báthoryak olasz származású, Gyulafehérvárt élt történetírója könyvtárában többek között P. Bayrius olasz orvos műve is megvolt. Bayrius egyike azon kevés kortárs orvosoknak, akiket Lencsés név szerint idéz, de hogy ebből a forrásból vagy máshonnan jutott hozzá könyvéhez — nem tudhatjuk. Brutus és Lencsés személyes kapcsolatának feltételezése azonban kézenfekvő.

Hogy milyen hatással lehetett környezetére az öt évig Erdélyben élt Squartialupi, a sokoldalú humanista és természettudós, azt csak sejtjük. Kétségtelen viszont, hogy Lencsés övele közösen tett római útja nem egy orvosi kérdés megvitatására nyújtott lehetőséget. De maga a római tartózkodás is sok adattal gyarapíthatta Lencsés ismereteit, akár csak a krakkói, hiszen az ottani lengyel egyetemen sok kiváló, humanista műveltségű orvos tevékenykedett.

Gyulafehérvár minden lehetőséget megadott tehát ahhoz, hogy egy XVI. századi orvosi könyv szerzője — saját szavait idézve — „valami jó dologban“ foglalatoskodhassék. Megítélésünk szerint az *Ars Medica* végleges formája, tisztázati példánya Gyulafehérvárt készült (ami nem zárja ki annak lehetőségét, hogy az első fogalmazvány még a nagyváradi évekből való).

Feltételezésünk szerint Lencsés gyűjtése kezdetben csupán a környezetében használt népgyógyászati szerek, bevált receptek összeírására szorítkozott, az említett *Testi orvosságok könyve* mintájára. Ezeket aztán beépítette műve gyógyászati részébe, ahol könnyen felismerhetők arról, hogy forrásukat rendszerint megnevezik (barátok, hazai orvosok, népi gyógyszer stb.), s hogy — eltérően az orvosi könyvekből kölcsönzött receptektől — nem jelölik az adagolást. Lencsés valószínűleg ismerte Melius *Herbariumát* is, sőt személyesen is találkozhatott a Váradon nemegyszer megfordult harcias pappal. A kezdeti szerény célt, a vénygyűjtést aztán egyre szélesebb alapokra fektette, míg eljutott a könyv ma ismert formájához — de az is lehet, hogy már kezdettől egy ilyen átfogó mű szerkesztésére gondolt.

A források kérdése

Kutatásaink másik alapvető feladata volt Lencsés forrásainak fel-tárása. Eleve több forrással számoltunk, hiszen maga Lencsés is többes számot használ „tudós embereknek observatiójok“-ról szólva. Olyan, a

XVI. században keletkezett orvosi kompendiumokat kerestünk tehát, melyek Lencsés művéhez hasonlóan az emberi test betegségeinek teljes körképét nyújtják, s ezek közül is elsősorban azokra figyeltünk, amelyek — könyvtáraink tanúsága szerint — már annak idején is hazai olvasók birtokában voltak.

Több éves, a jelentősebb erdélyi könyvtárak anyagát felmérő munkánkban Lázár Sz. Karola összehasonlító vizsgálatai játszottak főszerepet. Meg kellett birkóznunk azzal a nehézséggel, hogy a kor orvosi kompendiumai felépítésükben, szerkesztésükben igen hasonlóak, ugyanazokra az antik szerzőkre hivatkoznak, s egymás szövegét minduntalan átveszik, a forrás jelzése nélkül. Az eredetiség, a szerzői jog fogalma, ahogy ma értelmezzük, a XVI. században még ismeretlen.

Varjas Béla és Alföldy Rezső megállapításából indultunk ki, mely szerint Lencsés különféle könyvekből „cédulázva“ gyűjtötte össze kézírata anyagát. E megállapítást újabb érvekkel támasztottuk alá. A XVI. századi tisztázati példányban például — akárcsak a XVIII. századi másolatban — több cédula elcsúszott, meg nem felelő helyre került. A Varjas kiadta kéziratban egyes fejezetek mellett latin nyelvű szöveg-betoldásokat találunk, melyeket Lencsés valószínűleg kézírata befejezése után másolhatott ki, s már nem volt ideje lefordítani őket. (Latin betoldások már a szövegtestben, de szintén lefordítatlanul, a XVII—XVIII. századi másolatokban is találhatóak.)

Lencsés sokszor hivatkozik ókori szerzőkre, s név szerint is idézi őket, antik idézetei azonban másodkézből származnak. Kortársat csak kettőt nevez meg: P. Bayrius (1486—1558) olasz gyakorló orvost és P.A. Matthiolus (1506—1579) szintén olasz orvos-botanikust. Kézenfekvő volt tehát összehasonlítani kéziratát az említett szerzők műveivel. Mint megállapítottuk, Bayriusból különösen a II. könyvben, a bőrbetegségekkel és a test „szépítésével“ foglalkozó alfejezetekben merít — Bayrius könyve azonban mégsem tekinthető az *Ars Medica* fő forrásának. A Matthiolus művében előforduló növényi szerek fölös számmal megtalálhatók Lencsésnél is. De azonos gyógyszerek a kor majdnem minden orvosi művében szerepelnek — az analógia tehát nem bizonyító erejű. Nagyobb a rokonság az olasz szerző munkájának a mérgezésekről és ellenszereikről szóló fejezete és az *Ars Medica* VI. könyve között.

Lencsés kétszer említi Theophrastust. Ez minden bizonnyal nem az antik szerző, hanem a kortárs Theophrastus Bombastus Paracelsus, akinek tanairól Erdélyben is sokat vitáztak ez idő tájt (az orvos Gyulai Pál és Squartialupi például levélben latolgatják az új tanok értékét). Theophrastus nevét Lencsés mindkét esetben az ún. sympathia-tenra alapozó gyógyszerek esetében idézi; ezért hisszük, hogy Paracelsusról van szó. Szerepel az *Ars Medica* gyógyszerei között az antimonium is, ami még nyomósabb érv, hiszen a paracelsusi iskola bevezette antimonium körül mintegy másfél századon át csatáztak Európa orvosai.

Továbbhaladva a Kovács Ferenc mutatta mezsgyén, az *Ars Medica* egyes fejezeteit rendszeresen összehasonlítottuk Fernel francia orvos *Universa medicina* című művének megfelelő részeivel. Kétséget kizáróan megállapítottuk, hogy a hat könyvből négy (I., II., IV. és V.) a tünettan, elkülönítő kórisme, kórjóslat, kórszármazás vonatkozásában szöveghűen követi Fernel művének egyes fejezeteit, sőt még az ott szereplő idézeteket is megtartja. És ha még kételkedtünk volna, hogy az erdélyi szerző kéziratának egyik fő forrása Fernel, meggyőződött az *Ars Medica* I. és IV.

könyve elé iktatott két, egyéni hangvételű előjáró beszéd. Mindkettő szó szerint fordítja a francia orvost, csupán az I. könyv bevezetőjének végén szerepel Lencsésnek mintegy tíz sor saját szövege a mű céljáról.

Kitől kölcsönözte azonban Lencsés könyvének gyógyászati részeit, az életmód szabályozására vonatkozó tanácsokat, az egyes szervek betegségeit megelőző preventív javallatokat, a majd minden fejezetben önálló részként szereplő gyermekkori terápiát, számos betegség leírását (nátha, pestis stb.)? Mindezek ugyanis vagy hiányoznak Fernelnél, vagy a leírás merőben különböző. Több évi kutatómunkával megállapítottuk, hogy ezek a vonatkozások valószínűleg Leonhard Fuchs német orvos-botanikusnak, a neogalenista irányzat hívének a maga korában rendkívül népszerű orvosi tankönyveiből valók.

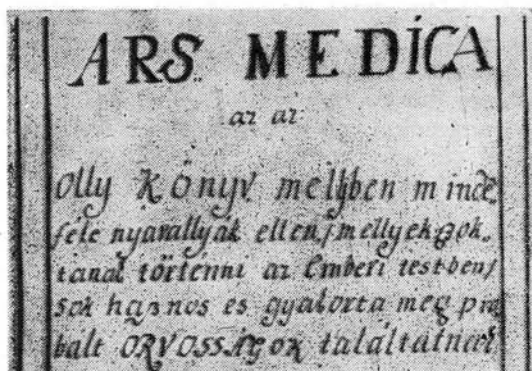
Fuchs könyvei több példányban megtalálhatók a korabeli hazai könyvtárakban. A német szerző orvosi tankönyvei azonban számos, lényegesen módosított kiadást értek meg, s hogy ezek közül melyiket használta Lencsés, azt nem sikerült megállapítanunk. Mi a *De curande ratione Libri VIII.* (Lugdunum, 1548) változatot tanulmányoztuk, mert ez állt rendelkezésünkre, s ebben is megtaláltuk a Ferneltől eltérő, Lencsésnél szereplő részeket, olykor szó szerinti szövegazonosságban, olykor tartalmi egyezésben.

Kutatásaink jelenlegi szakaszában tehát Fuchst tekintjük Lencsés másik fő forrásának. De munkánk e téren nem befejezett, hiszen Lencsés több, különösen terápiás vonatkozású adatát még nem sikerült forrásaival azonosítanunk.

Miben áll az *Ars Medica* eredetisége, ha szerzője — mint láttuk — csak fordít, s legfennebb itt-ott közöl hazai vényeket? Lencsésről is elmondhatjuk, amit Apáczai „maga mentsége“ gyanánt felhoz: „Az óriás vállán ülő kisgyerek olykor messzebb lát, mint maga az óriás.“ A külhoni „óriások“ vállán ülő Lencsésnek lehetősége nyílt messze látni, jól megfontolni, mit válasszon ki forrásaiból, hogy hazai olvasója is megértse és hasznosíthassa. Műve legnagyobb érdeme tehát forrásainak megválogatása, szerkesztésének népszolgálati szempontja.

Beszédesen vall erről az is, hogy miből válogat Lencsés. Bayrius és Matthiolus gyakorlati szellemű, rövidre fogott betegség-leírásokat tartalmazó, gyógyászati vonatkozású műveiből, s Fernel és Fuchs, a kor ismert neogalenistái könyveiből. (Ez utóbbiakat név szerint nem említi, feltehetően azért nem, mert kora más szerzőihez hasonlóan ő sem tartja szükségesnek számot adni, kitől mit vett át.) Egyik szerző sem tartozik a skolasztikát ostromló úttörőkhöz, de a szövegelemzésben elvesző, a valóságtól eltávolodó, filologizáló orvosokhoz sem. Lencsés azonban velük szemben is fenntartásokkal él: kihagyja írásaikból a bonyolult élettani és bonctani elemzéseket, csak a tünettant veszi át, s még itt is mellőzi a nehéz fejtegetéseket. Válogatás közben mindig erdélyi olvasójára gondol. Eltekint a költséges, nehezen beszerezhető gyógyszerek ismertetésétől, s meglepő, milyen kevéssé fogékony a korában még ugyancsak divatos misztikára. Művében külön fejezet foglalkozik a felnőttek és külön a gyermekek betegségeivel, amely szempont — Fuchs nyomán — abban a korban Európa-szerte csak a legmesszebb látó orvos-szerzőknél jelenik meg.

*



Itt nincs terünk az *Ars Medica* tulajdonképpeni orvosi anyagának vázlatos bemutatására sem. Az elhamarkodott ítélet kockázata nélkül annyit mégis elmondhatunk, hogy Lencsés könyvének adatbősége még másfél évszázad múlva is páratlan a magyar nyelvű orvosi irodalomban. Ugyanakkor bármelyik fejezetét olvassuk, tárgyilagosan megállapíthatjuk, hogy — a betegségek tünettanát és kezelését illetően — igényességben nem marad el egyetlen nyugati példaképe mögött sem.

A teljességre törekvés jellemzi Lencsés művét. Talán ez az egyik ok, ami miatt a XVII. század mostoha körülményei közepette ez a kivételes szakértelemmel, rendkívüli gonddal megszerkesztett kézirat az ismeretlenségbe süllyedt, nem került nyomtatásban az olvasók kezébe. Bármennyire reálisan igyekezett is felmérni Lencsés kortársainak általános ismereteit és érdeklődését, az *Ars Medica* orvosi közlései ezek számára mégiscsak túl tömények, túl szakszerűek lehettek. Pápai Páriz Ferenc, az Európát járt, kitűnően képzett orvos biztosa ismerte mindazt, amit Lencsés írt. A *Pax corporist* azonban elsősorban a falvakon élő „ügyefogyott szegényeknek“ szánva, ő csak a legismertebb betegségeket sorolta fel, szűkszavúan szólt a tünetekről, nagyobb teret szentelt a gyógyászatnak, s ide szervesen beillesztette a hazai népi gyógyászat használatát „közönséges“ orvosságokat. Ezzel — jó lélektani érzékkel — olvasójának mintegy kapaszkodót nyújt az ismert fogalmakba. A visszhang nem maradt el: a *Pax corporis* még szerzője életében négy, a XVIII. században pedig újabb három kiadást ért el. Lencsés műve viszont a maga gazdag, de újszerű anyagával valószínűleg nem talált elegendő számú értőre az erdélyi kortársak körében. Valljuk be, több ez a könyv, mint népszerűsítő mű; tudós írás ez a javából.

Stefan Zweig írja, hogy az elsőszülöttek feláldozását követelő kegyetlen bibliai törvény hajdan test szerint valósult meg, a maga véres valóságában — ma pedig szellemileg. Az úttörők sorsa az elfeledés, és Lencsés ilyen, a feledés oltárán feláldozott elsőszülött volt. Az immár négy évszázados történelmi igazságtalanságot jóvá kell tennünk. A munkát Varjas Béla kezdte meg, Farczady Elek és Szabó T. Attila folytatta, s a mi nemzedékünk feladata az *Ars Medica* szerzőjét arra a magaslatra emelni, mely megilleti őt tudományos múltunk történetében.

Spielmann József